

İsfahan Cuma Camii'nin 1310 yılında Olcaytu Han tarafından yaptırılan mihrabı

eklenen ve yapının bünyesine uydurulmaya çalışılan medrese, 851'de (1447-48) Timurlu devrinde inşa edilen Beytüş-Şitâ (kışık dua-namaz salonu), Safevîler döneminde yapılan (XVIII. yüzyıl) salonlar ve özel mescid, güney eyvanının cephesi ve 1475-1476 yıllarında Akkoyunlu devrinde gerçekleştirilen iç dekorasyonu gibi çeşitli ekler ve düzenlemeler sayılabilir.

Bütün İran bölgesindeki şehircilik anlayışında olduğu gibi bir meydana bakan bu eser, plan şeması bakımından Selçuklular'dan önceki Türk mimarisi geleneğine de uymaktadır. Üç yana kemerlerle geçit veren mihrap önü kubbeli, dört eyvanlı avlulu plan şeması, özellikle 1135 tarihli Zevvâre Cuma Camii'nde uygulandıktan sonra İran'daki Türk mimarisinde vazgeçilmez bir plan haline gelmiştir. Mihrap önünde kubbeli mekânın düzenlenmiş

şekli Anadolu ve Mısır'a kadar etkilerini sürdürmüştür.

Eyvan unsuru Sâsânî kökenli olmakla beraber dört eyvanlı avlulu planın ortaya çıkmasında eski İran mimarisinin etkisinden çok Selçuklular'dan önce meydana getirilmiş Türk-İslâm mimari eserlerinden -meselâ dört eyvanlı Karahanlı mimari eserlerinden- yararlanıldığı düşünülmelidir. Zaten dört eyvanlı şema, esasında İslâmiyet'ten önceki Türk ve Orta Asya mimarisine dayanmaktadır. Bu hususta delil addedilebilecek örnekler, Türk Budist viharalarında görülebileceği gibi dört ana yön mefhumuna işaret eden kozmolojik planlı Türk ordu kenti (hükümdar şehri) planlarına da işaret edebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

A *Survey of Persian Art* (ed. A. Pope - P. Ackerman), London 1939, II, 949-966; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Sanatı*, İstanbul 1948, s. 337-342, 349-350, 356-357; Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955, I, 58-60; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârisi*, Ankara 1959, s. 137-143; a.m.f., *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 45-46; A. U. Pope, "Possible Iranian Contributions to the Beginning of Gothic Architecture", *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens*, İstanbul 1963, s. 1-28; a.m.f., "Note of the Aesthetic Character of the Masjid-i Jami' of Isfahan", *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of K. A. C. Creswell*, Kahire 1965, s. 179-193; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul 1971, s. 49-52; a.m.f., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 59-60; Eugenio Galdieni, *İsfahân Masğid-i Ğum'a*, Roma 1972-73, I-II; III, İsfahan 1370; John D. Hoag, *Islamic Architecture*, New York 1977, s. 192-198; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 354-361; Behdjat Akbar, *Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişimi* (doktora tezi, 1978), İÜ Ed.Fak., tür.yer.; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 16-17, 73-75; Oleg Grabar, *The Great Mosque of Isfahan*, London 1990; Albert Gabriel, "Le Mesğid-i Djum'a d'İsfahan", *AI*, II/1 (1935), s. 7-44; a.m.f., "Les anciennes mosquées de l'Iran", *Āthâr-ê İrân*, I, Paris 1936, s. 187-210; a.m.f., "Historique du Masğid-e

Djuma d'İsfahan", a.e., I (1936), s. 213-238; a.m.f., "İsfahan", a.e., II (1936-38), s. 3-176; M. V. Fontana, "Fusaioli in osso dalla Masğid-i Ğum'a di Isfahan", *AION*, XXX (1980), s. 269-276; Gianroberto Scarcia, "Iran", *Encyclopedia of World Art*, New York 1958, VIII, 212-247.

YAŞAR ÇORUHLU

İSFAHÂNÎ, Cemâleddin

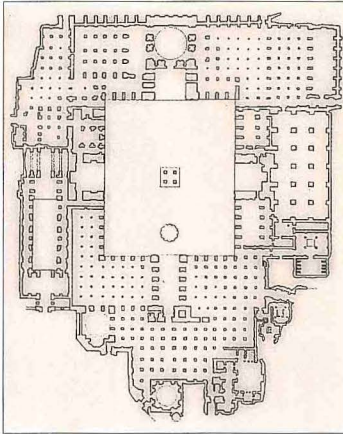
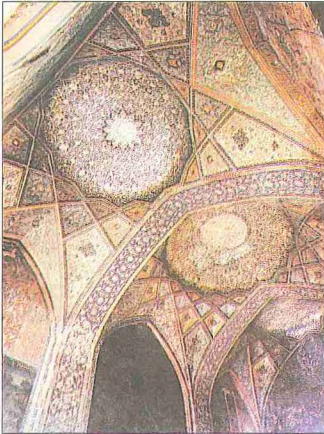
(جمال الدين الإصفهانی)

Ebû Ca'fer Cemâlüddin Muhammed b. Alî b. Ebî Mansûr el-Cevâd el-İsfahânî (ö. 559/1164)

Zengîler'in (Musul Atabegleri) veziri.

Dedesesi Ebû Mansûr Cevâd el-İsfahânî pars yetiştiricisi (fehhd) olarak Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş (İbn Hallikân, V, 143), babası Vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün maiyetinde çalışmıştır. Babası tarafından itina ile yetiştirilen İsfahânî, ilk olarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar devrinde (1118-1131) Dîvân-ı Arz'da görev yaptı. Mahmûd'un Musul'a vali tayin ettiği Atabeg İmâdüddin Zengî, İsfahânî'yi de hizmetine alarak ona Nusaybin ve Rahbe'nin idaresini verdi. Zengî'nin yakın dostları arasında yer alan İsfahânî bir müddet sonra Dîvân-ı İşrâf'ın başına getirildi. Zengî'nin Ca'ber Kalesi'ni kuşattığı sırada öldürülmesinin (541/1146) ardından çıkan karışıklıkta askerler tarafından katledilmek istendiyse de emirlerin yardımıyla kurtularak Musul'a döndü.

İsfahânî, hem Nüreddin Mahmud Zengî'nin Halep'te babasına halef olmasında hem de kardeşi I. Seyfeddin Gazi'nin Musul'da hâkimiyet kurmasında etkili oldu. I. Seyfeddin Gazi Musul'a hâkim olunca İsfahânî'yi vezir olarak tayin etti. İsfahânî, Begteginliler'in kurucusu Ali Küçük ile birlikte Musul Atabegliği'nin en yetkili kişilerindendi. I. Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra kardeşi Mevdûd b. İmâdüddin Zengî'nin tahta çıkmasında da ikisinin önemli rolü oldu. Bu dönemde de bir süre vezirlik yapan İsfahânî, Kutbuddin Mevdûd ile kardeşi Nüreddin Mahmud Zengî arasında yapılan ve Sincar'a karşılık Rahbe ile Humus'un takas edilmesiyle sonuçlanan anlaşmanın görüşmelerini bizzat yürüttü. 554'te (1159) Nüreddin Mahmud Zengî'ye elçi olarak gönderildi ve Dımaşk'ta büyük bir kalabalık tarafından törenle karşılandı. Nüreddin Mahmud ile görüştü, ondan büyük ilgi ve saygı gördü. Müzakereler tamamlandıktan sonra Emîr İspehsâlâr Esedüddin Şirkûh el-Mansûr ile birlikte

İsfahan Cuma Camii'nin planı ve örtü sisteminden bir detay

15 Safer'de (8 Mart) Dimaşk'tan ayrıldı (İbnü'l-Kalânîsî, s. 356).

Gürcü Kralı Giorgi'nin 556'da (1161) Ani'yi işgal ederek binlerce müslümanı kılıçtan geçirmesi üzerine Türk hükümdarları ordularını toplayarak Ani üzerine yürüdüler. Ancak Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpı'yı beklemeden savaşa girmeleri ve İzzeddin Saltuk'un askerlerini çekmesi yüzünden bozguna uğradılar. Yaklaşık 9000 müslüman Gürcüler'e esir düştü. Bozgun haberini öğrenen Necmeddin Alpı, İsfahânî'yi Kral Giorgi'ye gönderip esirlerin kurtarılmasını sağladı. Daha sonra Ali Küçük ile arası açılan İsfahânî, kendisini kuskananların kışkırtmaları sonucunda Kutbüddin Mevdüd tarafından Receb 558'de (Haziran 1163) tutuklandı. 559 yılı Ramazan ayının sonlarına doğru (11-21 Ağustos 1164) Musul Kalesi'nde hapiste vefat etti. Cenazesi önce Musul'a, ardından 560'ta (1165) Mekte'ye götürüldü. Kâbe etrafında dolaştırdıktan sonra Medine'ye nakledildi ve Mescid-i Nebevî'nin yakınında yaptırmış olduğu ribâtına defnedildi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, II/1, s. 251). Şâban 559'da (Temmuz 1164) öldüğü de rivayet edilmiştir.

Edip ve şair olan İsfahânî, siyasî başa- rılarından ziyade güzel ahlâkı ve hayır severliğiyle tanınmış, bundan dolayı Cemâleddin el-Cevâd lakabıyla anılmıştır. Onun her yıl Haremeyn'deki fakirlere erzak, elbise vb. gönderdiği kaydedilmektedir. Mekke ve Medine'de imar faaliyetlerinde bulunan İsfahânî, Mina'daki Mescid-i Hayf'ı, Kâbe ile Hatîm arasında kalan Hicr'i tamir ettirmiş, Kâbe'yi altın ve gümüşle bezetmiştir. Birçok mescidi tamir ettirmesinin yanı sıra Arafat'ta Cebelirahme'ye çıkmak için merdivenler yaptırmış ve su getirtmiştir. Bedevî akınları karşısında zor durumda kalan Medine'yi korumak amacıyla bir sur inşa ettiren İsfahânî'nin adı o dönemde Medine'de okunan hutbelerde zikredilmiştir. Medine'de bir medrese (Zehebî, XX, 349), Musul, Sincar ve Nusaybin'de pek çok mektep ve ribât, Dicle üzerine de bir köprü yaptırmış, Nusaybin'de inşa ettirdiği hastahane de çalışan hekimlerin maaşlarını, hastaların ilaçlarını ve diğer ihtiyaçları karşılamak üzere zengin vakıflar tesis etmiştir. Nûreddin Zengî'den yıllık olarak aldığı 10.000 dinar yardımıyla Haçlılar'ın elinde bulunan müslüman esirleri satın alarak hürriyetlerine kavuşturduğu, günde 100 dinar tassadduk ettiği rivayet edilir. Muhammed b. Nasr b. Sagîr el-Kayserân (İbn Hallikân, V, 144), İmâdüddin el-İsfahânî (İA, III,

111), Ebû'l-Ganâim Muhammed b. Ali İbnü'l-Muallim ve daha birçok şair onun için şiirler yazmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 307, 354, 356; İbn Münkız, *el-İ'tibâr* (nşr. Kâsım Sâmerrâî), Riyad 1407/1987, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 209; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 102-104, 145, 151, 172-173; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 112-113, 306-310; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, s. 78, 82-86, 93-94, 97-98, 115, 118-119, 127-130; Bûndârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), s. 191-193; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-z-zamân*, II/1, s. 204, 213, 248-251; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn* (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1418/1997, I, 168-171, 231, 383-384, 420-436; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 143-146; Zehebî, *A'lâmü'n-n-nûbelâ*, XX, 349; N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, Damas 1967, II, 389, 393, 426, 438, 440, 442, 532, 533, 557, 661, 770, 787, 852; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 13; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, İstanbul 1985, s. 133, 147; "Cevad İsfahânî", İA, III, 111; "al-Djâwâd al-İsfahânî", *EP* (İng.), II, 489.

CENGİZ TOMAR

İSFAHÂNÎ, Ebû İsâ

(أبو عيسى الإصفهاني)

Ebû İsâ İshâk b. Ya'kûb el-İsfahânî

Milâdi VIII. yüzyılda
İran'da faaliyet gösteren
İsevîyye mezhebinin kurucusu.

İbrânce Obadiâh (Allah'ın kulu) ismiyle de anılmaktadır (Jacob al-Kirkisânî, I, 102-103). Şehristânî bu ismi Obed Elohim şeklinde zikretmektedir (*el-Milel*, I, 215). Yahudi kaynakları, Ebû İsâ'nın Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervân zamanında (684-705) yaşadığını bildirmektedir (Jacob al-Kirkisânî, I, 51; Moses Maimonides, s. 458-459). Şehristânî'ye göre ise Emevî Halifesi II. Mervân döneminde (744-750) fikrini yaymaya başlamış, Abbâsî Halifesi Mansûr zamanında da (754-775) faaliyet göstermiştir (*el-Milel*, I, 215). Mervân döneminde İran'da meydana gelen karışıklık ve birbirini takip eden Şii ayaklanmaları düşünüldüğünde Ebû İsâ'nın, "İran'daki yahudileri diğer milletlerin ve zalim hükümdarların boyunduruğundan kurtarıp bağımsızlığa kavuşturmak" şeklinde ifade edilen Mesihî görevi için Şehristânî'nin verdiği tarih uygun düşmektedir.

Gerek şahsına gerekse ismine nisbetle İsevîyye diye adlandırılan mezhebi hakkındaki sınırlı bilgilere göre Ebû İsâ kendini beklenen Mesih'in elçisi, hatta bizzat Mesih ve bir peygamber olarak takdim

etmiştir. Taraftarları, onun peygamberliğinin bir işareti olmak üzere ümmiliğine rağmen Allah'ın vahiy ve ilhamına mazhar olarak birçok eser yazdığına inanırlar. Yahudilerden bir kısmı ona uymuş, kendisine mucizeler ve hârikulâdelikler atfetmiştir. Onlara göre Ebû İsâ, semaya urûc etmiş ve orada Allah tarafından İsrâiloğulları'nı âsi ümmetlerin ve zalim meliklerin zulmünden kurtarmakla görevlendirilmiş bir mesih'tir.

Ebû İsâ, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa okunan Şema duasını (Tesniye, 6/4-9, 11/13-21; Sayılar, 15/37-41) devam ettirmiş, ancak günde üç vakit olan ibadeti yediye çıkarmıştır. Kirkisânî bu yeni uygulamada Mezmurlar'daki, "Günde yedi defa sana hamdedirim" (49/164) ifadesine uyulduğuna belirtmekte, Şehristânî ise Ebû İsâ'nın ibadet sayısını ona yükselttiğini bildirmektedir. Ebû İsâ boşanmaya hiçbir şekilde cevaz vermemiş, Rehâbîler'in âdetlerine (Yeremya, 25/2-10) veya Rabbinik geleneğe (Baba Bathra, 60^b) uyarak müntesiplerine sürgünde buldukları, yani Yerusâlim'den (Kudüs) ayrı kaldıkları sürece hayvan eti yemelerini, şarap içmelerini yasaklamıştır. Tevrat'ta emredilen dinî hükümlerin bir kısmını kendine göre yorumlayarak diğer yahudilerden ayrılmış olsa da Rabbinik Yahudiliğin kutsal günlerini kutlamıştır. Bu sebeple rabbilerin İsevîler'le evlenmeye cevaz verdikleri belirtilmiştir (Jacob al-Kirkisânî, I, 144-145).

Gerek Hz. İsâ'nın gerekse Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ve tasdik eden Ebû İsâ'ya göre her iki peygamber de sadece kendi toplumlarına gönderilmiştir. Ayrıca semaya urûc ettiği zaman bu peygamberlerle görüşüp tanıştığını ileri sürer. Öte yandan Ebû İsâ, Rabbinik Yahudiliğe hoş görünmek için rabbilerle nebîlerin aynı mertebede olduklarını belirtmiştir.

Ebû İsâ, taraftarları çoğalınca topladığı ordu ile Abbâsî yönetimine karşı isyan etti. Halife Mansûr bunların üzerine bir ordu sevketti. Rey şehri civarında İslâm ordusuyla karşı karşıya gelen Ebû İsâ, ordusunun bulunduğu bölgenin çevresine bir çizgi çizdikten sonra halifenin askerlerinin bu çizgiyi aşamayacağını söyleyerek askerlerine cesaret vermeye çalıştı; fakat kendisi savaş meydanından kaçtı, bir rivayete göre de askerleriyle birlikte öldürüldü. Ancak taraftarları onun ölmediğini, çevredeki dağlardan birine çekildiğini ve ileride yeniden döneceğini kabul etmektedir.